

A *permi imperativus* története a generatív fonológia módszerével

A negyvenes-ötvenes években az amerikai deskriptív nyelvészet fejlődése szorosan összeforrott a fonéma fogalmával.

Sokan megpróbálták a fonéma fogalmát úgy definiálni, hogy a definíció segítségével — az egyedi nyelvésztől függetlenül — meg lehessen állapítani, fel lehessen fedezni bármelyik nyelvnek a fonémarendszerét. Ily módon a fonéma lényegében csupán eszköz volt, amelynek alapján a nyelvi hangokat osztályozni lehet. A deskriptív nyelvészetben nagyon fontos volt, hogy a nyelvész lépésről lépésre meg tudja mutatni, hogyan fedezett fel egy-egy adott fonémamegoldást. Ez a szemlélet a fonémát bizonyos értelemben meglehetősen valódi entitásnak tekintette, olyan valóságnak, amely közvetlenül és objektívan elérhető a nyelvész számára. A fonéma így független volt a morfológiától és a szintaxistól, sőt a deskriptív nyelvészet szerint a morfológiát és a szintaxist is csak akkor lehet megérteni, amikor a „független fonémarendszer”-t már felfedezték. E vélemény szerint tehát a nyelvi hangok a nyelvnek legobjektívabban hozzáférhető strukturális elemei; amilyen mértékben ilyen valódi fonémákon alapul a morfológia és a szintaxis, olyan mértékben kap állítólag bizonyos valóságértéket.

Ilyen eléggé szűk tapasztalati módszerrel áll szemben az úgynevezett generatív vagy transzformálási módszer. Ez utóbbi elméletnek tekinti egy nyelv grammatikáját, amely érthetővé teszi egy nyelv beszélőinek a nyelvi képességét. Sőt a végső cél nemcsak egy nyelvnek a leírása, hanem általában az emberi beszédképesség megértése és megmagyarázása. Éppúgy, mint a természettudományokban, az ilyen elméletet nem annak az alapján ítélik meg, hogy hogyan fedezte fel a nyelvész, hanem annak az alapján, hogy milyen mértékben képes megmagyarázni a beszélők nyelvi viselkedését, különösen pedig a még új, korábban nem tapasztalt jelenségeket.

A generatív grammatikában a nyelv minden szintje szorosan összefügg egymással, tehát a fonológia függ a morfológiától is, a szintaxistól is.

Be lehet bizonyítani azt is egészen meggyőzően, hogy az emberi nyelv szabályrendszeréből áll, és nem osztályozási elemlistákból, amint ez a deskriptív grammatikákban látható.

Egy kissé túlzottan leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a generatív grammatika a következő komponens-sorozatból áll:

I. A *bázis* (base)

Ez tartalmazza:

1. a *bázis-szabályokat*,
2. a *lexikont* vagy *tőszótárt*

- II. *A szemantikai komponens*
 III. *A transzformálási komponens*
 IV. *A fonológiai komponens*

A bázisszabályok egy absztrakt alap- vagy mélystruktúrát tulajdonítanak minden mondatnak, amely esetleg kevésbé hasonlít a végső, létrejött mondatához. A lexikon adja hozzá a mondat alapstruktúrájához a fő morféma-kategóriákat — mint például a főneveket, melléneveket és igéket. A bázis-komponens tartalmaz minden jelentéshordozó viszonyt. A szemantikai komponens értelmezi a mondatot, a transzformálási komponens pedig grammatikai jeleket ad hozzá; kitöröl bizonyos felesleges elemeket, és átrendezi a mély alapstruktúrát addig, amíg kialakul a természetes beszéd szórendje. Végül a fonológiai komponensek adják hozzá a kiejthető hangképet a transzformálási komponens termékéhez. Itt a fonológiai alapegység a megkülönböztető elem. A hangsorban az alaphangegység pedig az úgynevezett szisztematikus fonéma, vagy, ha ez túl könnyen összekeveredik a korábbi „osztályozási fonéma” fogalmával, nevezhetjük egyszerűen „alaphang”-nak. A szisztematikus fonémákat úgy lehet meghatározni nagyjából, hogy ezek a szükséges hangok egy nyelv morfémainak megjelölésére.

Ilyen fonémarendszert csak az egész nyelv mélyvizsgálata után lehet felállítani. Ezeket a fonémákat nem lehet megállapítani tiszta fonetikai adatok alapján. Így például a zürjén jazvai nyelvjárásában a következő magánhangzórendszert találjuk:

felső nyelvállású	<i>i : ī</i>	<i>ø¹ : ū</i>	<i>u : ū</i>
középső „	<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>
alsó „		<i>a</i>	

Itt feszes—ernyedtt különbséget kell posztulálni a felső nyelvállású magánhangzók között azért, hogy a nyelv hangsúlyozását a legegyszerűbben magyarázhassuk meg, bár a két *i*-hang és a két *u*-hang fonetikusán nem különböztethető meg. Ebben a rendszerben a nem felső nyelvállású magánhangzókat feszesnek tekintjük. Az általános hangsúlyszabály az, hogy a szó első feszes magánhangzója kapja a hangsúlyt, és ha egy szóban nincs feszes magánhangzó, akkor a hangsúly a szó utolsó magánhangzójára esik.

Pl.: */šibdine/* > [*šibdinø*] 'kötni'
 tehát nincs feszes magánhangzó,
/liććine/ > [*liććinø*] 'leszállani'
(lišina) > [*lišina*] 'fa'

Annak alátámasztására, hogy itt a lényeg a magánhangzóelem, a figyelmet felhívnom arra, hogy az első példában az infinitívus jele, a *-nø* hangsúlyos, a második példában viszont hangsúlytalan. Továbbá ha egy szóban több feszes magánhangzó is van, csak az első hangsúlyos.

A generatív fonológia szabályai egy meghatározott rendbe tartoznak a leggazdaságosabb leírás céljából. Figyeljük meg például a következő finn paradigmát:

¹ Fonetikusán az *ø* majdnem *alsó* nyelvállású illabiális magánhangzó.

<i>käsi</i>	'kéz'
<i>kätenä</i>	'kézként'
<i>kädessä</i>	'kézben'
<i>käsissä</i>	'kezekben'

Itt a következő elméleti alapalakok vannak:

käte
käte + *na*
käte + *s* + *na*
käte + *i* + *s* + *na* (Itt a pluszjel a morfémahatárt jelenti).

Az alapalakokhoz a következő szabályok szükségesek:

- I. a. $s + n > ss$
- b. $e + i > i$
- c. $e > i$ (a szó végén)
- II. $ti > si$
- III. $t > d$ (zárt szótagban)

Ha egyszer egy szabály már érvényesült, a következő szabályt kell felhasználni (ha lehet), viszont egy korábbi szabályt már nem lehet felhasználni.

Például a finn alapalak (*sätek*) 'sugár' így alakul:

1. a harmadik szabály szerint $t > d$: *sädek*
2. egy későbbi szabály szerint a szóvégi *-k* eltűnik: *säde* — és ez már a végső fonetikai alak.

Tehát az új szóvégi (*e*) már nem változik az első szabály szerint. Figyeljük meg, hogy minden morfémának csak egy alpalakja szükséges, és hogy az illető szabályok nem csak erre a paradigmára érvényesek. Ilyen analízis eredménye egy sokkal általánosabb finn grammatika lehet majd, mint a már ismert módszerrel készült grammatikák.

Egy második érdekes szabályrendpéldát találunk a magyar nyelvben, amelynek ismert a következő két szabálya:

A. $C+v > CC$:	<i>ház-val</i> > <i>házzal</i>
B. $z+C > CC$:	<i>az-ban</i> > <i>abban</i>

Bizonyos nyelvi változatokban a szabályrend:

$A+B$, és ennek következtében $az+val > azzal$

Más nyelvi változatokban pedig a szabályrend:

$B+A$, és ennek következtében $az+val > avval$.

Az előbbi példák tiszta szinkronikus alapon állnak — de nyilvánvaló, hogy az alpalakok mélyebb struktúrája a fonológiai szabályokkal együtt visszatükrözi az illető nyelvek korábbi történeti szakaszait. Ily módon a zürjén jazvai nyelvjárás most még fenntart egy olyan magánhangzó-rendszert, amelyet a

korábbi deskriptivizmus felszínes vizsgálata az illető nyelvek elmúlt történetének tulajdonított volna. A mai finn nyelv is őríz még olyan szabályokat, amelyek a közfinn alapnyelvben jöttek létre, sőt azt a sorrendet is megtartja, amelyben ezek a szabályok születtek.

Ami pedig a szabályrendet illeti, szeretném hangsúlyozni, hogy az ilyen belső rekonstrukció, szabályrendszere nem mindig tükrözi vissza a szabályok létrejövésének történeti kronológiáját. Számos példa mutatja az ellentétet a szinkronikus sorrend és a diakronikus sorrend között.

Csak egy példát ismerek a finnugor nyelvekből (vö. PAUL KIPARSKY: *Linguistic Universals and Linguistic Change; Universals in Linguistic Theory*, New York 1968). A finn nyelv történetében létrejött a következő két szabály:

először	1. $\bar{e} > ie$,
később pedig	2. $(k >)$ -ból származó γ eltűnik.

Általában ez a két szabály ma is ebben a sorrendben áll. Például nézzük meg a következő alapalakokat:

	(tee) 'út'	(teken) 'csinálok'
1.	—	(Nincs változás az első szabály szerint.)
2.	tie	teen

De a finn nyelv egyik keleti nyelvjárásában ezek a szabályok fordított sorrendben állnak, tehát:

	(tee)	(teken)
2.	—	teen
1.	tie	tien

(Az utóbbiak a beszélt alakok.)

Nyelvtörténeti szempontból itt az is fontos, hogy történeti hangváltozás nemcsak új szabályok születéséből jön létre, hanem a már meglévő szabályok fordított sorrendjéből is.

A morfológia és a fonológia összefüggését láttuk már az előbbi magyar példában, ahol a mássalhangzó-hasonulás szabályai adott morfémákra korlátozódtak. Ugyanez az összefüggés mutatkozik meg a zürjén jazvai nyelvjárás hangsúlyviszonyaiban, ahol a korábban megemlített hangsúlyszabály egy olyan szabályt követ, amely minden suffixumban álló (θ) magánhangzót feszesnek jelöl meg, például:

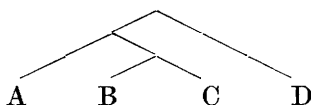
(liccət̪nə)	'leengedni'
> liccət̪no > liccət̪nə	

Egy nagyon érdekes eszköz a generatív fonológiában, amelynek nincs megfelelője korábban a nyelvtudományban: az úgynevezett szabályciklus. Úgy, amint korábban említettük, a szabályok meghatározott rendbe tartoznak, de bizonyos mondattani viszonyok között az elrendezett szabálysorozat lehet többször is alkalmazni, de mindannyiszor csak a meghatározott rendben.

A mondattani viszonyokat zárójelekkel lehet ábrázolni, például:

((A(BC))D)

ahol ez a következő mondattani (elágazó ábrának felel meg:

Ilyen szabályciklusnál az elrendezett szabálysorozat felhasználása csak a legbelső zárójeleken belül történik, és egy egész ciklus végén a legbelső zárójelek kitörlődnek. Így új körülmények adódnak a legbelső zárójeleken belül. Ily módon az adott példában az első szabályciklus csak a B+C-nek, a második szabályciklus az A+B+C-nek, a harmadik szabályciklus pedig az egész A+B+C+D-nek a felhasználása lenne.

A zürjénben egy *i* magánhangzót találunk sok igei szuffixummal kapcsolatban, de ez az *i* nagyon problematikus deskriptív szempontból. Például:

<i>vund-i-ni</i>	'vágni'
<i>bərd-ni</i>	'sírní'
<i>vund-i-s-ni</i>	'vágni magát' (visszaható ige)
<i>puk-s-i-ni</i>	'leülni'
<i>bərd-ž-i-ni</i>	'sírní kezdeni'
<i>šet-l-i-ni</i>	'adni egy darabig'
<i>čécč-i-l-ni</i> (> <i>čécčivni</i>)	'félállni egy darabig'

Tehát ez az (*i*) magánhangzó nem önálló morféma, viszont adott esetben nagyon nehéz megállapítani, melyik morfémához kell hozzászámítani. Ilyen szabályciklus segítségével azonban ez az *i* magánhangzó egyáltalán nem szükséges az alapalakokban.²

Tudniillik az *i* tényleges előfordulását egy viszonylag általános szabállyal be lehet mutatni:

\emptyset (nulla) > (helyén lesz) *i*
a következő környezetekben
Cj—C

CR—C
OO—C
NO—C³

tehát három torlódó mássalhangzó közé bekerül az *i*.

De figyeljük meg, hogy az alapalakban *vund+s+ni* nem lehet tudni, hogy ezt az *i* magánhangzót az *nd+s* sorba kell-e behelyezni — tehát *vundisni* vagy inkább a *d+s+n* sorba — tehát **vundšini*, mert mind a két hangsor kielégíti a szabály igényeit.

Itt még a mondattani viszonyokat is figyelembe kell venni.

² Öt morfémát találtunk, amelyre nem érvényes ez a szabály. Ezeket 'kivétel' gyanánt kell jellemezni (részben külön szabályok segítségével). Az öt morféma a következő: *bošt-venni*; *lařit-* 'elhallgatni'; valamint az *-išt-*, az *-est-* és az *-in-* képző.

³ a C = mássalhangzó jele
az R = a likvidák és nazálisok közös jele
az O = minden egyéb mássalhangzó jele

Például: ((*vund*+*s*) *nĭ*) ((*berd*+*z*) *nĭ*)

ahol az *-s-* és a *-z-* képzők közelebb állnak a tőhöz, az infinitivusképző pedig messzebb áll tőle. Ily módon az első ciklusban a szabály csak az *nd-s* sorban érvényes, és nem a *d-s-n* sorban. Itt az *rd-z* sor nem elégíti ki a szabályt, és azért ez a szabály itt nem érvényes. Az első ciklus után eltüntetjük a legbelső zárójeleket, és a példák új alakja a következő:

(*vund*+*is*+*ni*) (*berd*+*z*+*ni*);

most újra fel lehet használni az előbbi szabályt, de az első szóban a szabály már nem érvényes, mert nincs három mássalhangzó egy sorban. A másik szóban pedig az új *d-z-n* sor elégíti ki a szabályt, és azért egy (*i*) magánhangzót kell behelyezni a (*z*) és (*n*) közé. Tehát a fonetikai eredmények itt a következők:

vundišni *berdziŋi*

Az egyes szám második személyű felszólító mód alakjai a korábban említett zürjén igéknél a következők:

vundi
berd
vundiš
puksi
berdzi stb.

Úgy látszik, mintha valami mássalhangzó követné az igetőt, mert így volna az (*i*) magánhangzó jelenléte indokolt. Tehát mondhatjuk azt, hogy itt a felszólító módjel *-k*; az illető alapalakok így a következők lesznek:

vund+k
berd+k stb.

Az előbbi ciklusszabály itt is behelyezteti az (*i*) magánhangzót, és egy későbbi szabály kitörli a szóvégi *-k* jelet. Valamennyi esetben szükség van egy olyan szabályra, amely törli a *k*-t szóvégen; vagy pedig egyrészt spiráns és affrikáta után, másrészt mássalhangzó előtt: *ošk* > *oš* 'medve', *kisk+s+ni* > *kis+s+ni* *kisšni* 'vonszolni magát'. Figyeljük meg e következő esetet is: *kisk+l++s+ni* *kisk+s+ni* > *kiskišni* 'kihúzni magát'; ebben az esetben az *s* előtti helyzetben *l*-et törölő szabály a *k*-t törölő szabály után következik. Megjegyzendő még az is, hogy egy **kiskj* alapalak föltevése nem teszi lehetővé a fenti *kisšni* gazdaságos (egyszerű) magyarázatát.

Történeti szempontból ez különösen érdekes, mert néhány finnugor nyelvész, mint például ERKKI ITKONEN, azt állította, hogy a zürjénben nincs felszólító módjel az egyes számú második személyben, s hogy itt felszólításra csak az üres igetőt használják, sőt úgy véli, hogy a zürjénben ilyen formális felszólító módjel az egyes számú második személyben sohasem volt. (vö. Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems: SUST. LXXXVII, 125 kk. [1962.].)

Véleményem szerint ennek ellene mond a zürjén struktúra mélyebb vizsgálata, sőt a felszólító módjel mai jelenléte arra a következtetésre juttat, hogy a felszólító mód a zürjénben sem alakult másképpen, mint a többi finn-permi nyelvben, ahol a jele a szóvégi *-k* volt.

ROBERT T. HARMS

Generative Phonology, Sound Change and the Permic Imperative

The role of phonology in a generative grammar is not only to provide a pronounceable form for the utterances of any given language, but also to explain the phonological phenomena of language in general. The basic phonological segments — the so-called systematic phonemes — are hypothetical constructs which permit the most economical and most reasonable explanation of actual speech. They cannot be compared with the phonemes of descriptivism, which merely catalogued speech sounds. In addition to the systematic phonemes, a system of ordered rules is also required. Frequently the underlying forms together with the appropriate synchronic rules recapitulate the historical development of given languages — as is well known from internal reconstruction. One new source of historical insight revealed by generative phonology is that the order of given rules is also subject to historical change. Unique to generative phonology is the notion of rule cycle, by which given sets of rules may be reapplied several times. The cyclical insertion of vowels in Syrjane shows that the second singular imperative developed in the same way as in the other Finno-Ugrian languages.

ROBERT T. HARM